

ბიძინა მურვანიძე, დავით მინდორაშვილი, გიორგი გოგოჭური, მარიამ ელოშვილი

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ქვემო ქართლში

ქვემო ქართლი, ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, მდიდარია ისტორიულ-არქიტექტურული და არქეოლოგიური ძეგლებით. ამ რეგიონის მნიშვნელობა ჩვენი სახელმწიფოსა და საზოგადოებისათვის ყველაზე ნათლად აკად. ნ. ბერძენიშვილმა გამოხატა – „ქართის კულტურის აკვანი აქ დაირწა, ... ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მონინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა)“.¹

ქვემო ქართლი ის ტერიტორიაა, სადაც გვხვდება კაცობრიობის წარმოშობა-განვითარების ყველა პერიოდის შესაბამისი არქეოლოგიური ძეგლები ქვის ხანიდან დაწყებული გვიანდელი შუა საუკუნეების ჩათვლით. ამ ძეგლების დიდი ნაწილი მკვლევართა მიერ საფუძვლიანადაა შესწავლილი. მიუხედავად ამისა, ბოლო დრომდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ზოლზე სოფ. ილმაზლოდან ვიდრე წითელ ხიდამდე (მარნეულის მუნიციპალიტეტი), არქეოლოგიური ობიექტები ნაკლებად ან თითქმის არ იყო გამოვლენილი.

უკანასკნელ წლებში, ახალმშენებლობებთან დაკავშირებით, გარკვეული ნაბიჯები გადაიდგა მტკვრის დინების ამ მონაკვეთში არსებული არქეოლოგიური ობიექტების გამოსავლენად. 2011 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ექსპედიციამ (ხელმძღ. გ. გოგოჭური) სოფ. ილმაზლოსთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ მაღალ ბორცვზე მიაკვლია და ნაწილობრივ გათხარა ნამოსახლარი, რომელსაც რამდენიმე ჰექტარი უკავია. ნამოსახლარზე დაფიქსირდა რამდენიმე კულტურული ფენა – ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანების, რკინის ფართო ათვისების ხანის, ანტიკური და გვიანანტიკური ხანის, ადრეული შუა საუკუნეების.²

2020 წელს ახალმშენებლობასთან დაკავშირებით, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ბ. მურვანიძე) აღნიშნულ ძეგლზე მცირე ხნით იმუშავა და გამოავლინა სხვადასხვა პერიოდის კულ-

¹ ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის*, გვ. 365.

² გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები*, გვ. 107-141; გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები*, გვ. 18-66; გოგოჭური, ბერძენიშვილი, *ტახის/ლორის კულტი*, გვ. 10-37.

ტურული ფენები, სამარხები¹ და სხვ. ამავე ექსპედიციამ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩაყოლებით, ილმაზლოდან ვიდრე წითელ ხიდამდე მიაკვლია წინანტიკური, ანტიკური და შუა საუკუნეების რამდენიმე საყურადღებო ძეგლს.²

გამოვლენილ არქეოლოგიურ ობიექტებს შორის თავისი მასშტაბებით გამოირჩეოდა მტკვრისა და ალგეთის შესართავიდან სამხრეთით, ორი კმ-ის დაშორებით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის 33 მეტრი სიმაღლის ფლატის პირას შემორჩენილი ალიზის დიდი ბლოკებით ნაგები კედლები და კრამიცურილები, რომლებიც ფლატის ქრილში დაახლოებით 40 მეტრ სიგრძეზე ჩანდა³ (ტაბ. I₁₋₃).

სოფ. მეორე ქესალოში მცხოვრებ ელშან მუსტაფაევის ცნობით, ფლატის პირას იდგა ორნამენტიანი ქვა, რომელიც მტკვარში გადაუგდიათ. საკმაოდ დაზიანებული არქიტექტურული დეტალი მართლაც ჩანდა მტკვრის ერთ-ერთ ტოტში (ტაბ. II₁).⁴ მანვე ექსპედიციას გადმოსცა ქვის ორნამენტიანი ნიმუშები, რომლებიც მტკვარში გადაგდებული არქიტექტურული დეტალის ფრაგმენტები იყო (ტაბ. II_{2,4}). ქვის ნატეხებზე შემორჩენილი ორნამენტი ნააგავდა ქვემო ქართლის ადრეული ქრისტიანული ხანის არქიტექტურული დეტალებისათვის და სტელებისათვის დამახასიათებელ ორნამენტებს.⁵

ცხადი გახდა, რომ სოფ. მეორე ქესალოს სიახლოვეს არსებული არქეოლოგიური ობიექტის სახით, საქმე გვექონდა მნიშვნელოვან ძეგლთან, რომლის მოზრდილი ნაწილი დროთა განმავლობაში მდინარეში ჩაქცეულა. ამ ზოლში მტკვრის მარჯვენა ნაპირი ინტენსიურ მცენარეულ საფარს მოკლებულია და რელიეფი გამოფიტვისა და დენუდაციურ-ეროზიული პროცესების ძლიერ ზემოქმედებას განიცდის.⁶ სწორედ აღნიშნულმა მოვლენებმა გამოიწვია მდინარის ნაპირების ჩამოშლა და ძეგლის მოზრდილი ნაწილის

¹ მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული*, გვ. 50-65.

² იქვე, გვ. 50-65; მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი*, გვ. 203-227; მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, *მეტალურგიის ახალი კერა*, გვ. 242-250.

2020 წელს ბ. გელაშვილის კერძო არქეოლოგიური კომპანიის – „არქეოლოგიის განვითარების ფონდი“-ს მიერ ილმაზლოზე ჩატარდა გათხრები, რომლის დროსაც ძეგლზე მხოლოდ სამარხებსა და კერამიკულ ნატეხებს მიაკვლიეს. გათხრებისას ვერც მრავალფენიანი ძეგლის სტრატეგრაფიული სურათი იქნა დადგენილი.

³ გეოგრაფიული კოორდინატები: E504573. N4580259; E504578. N4580260; E504576. N4580239; E504581. N4580240. სიმაღლე ზდ – 308 მ.

⁴ 2023 წელს არქიტექტურული დეტალი მდინარიდან ამოვიღეთ და გადავიტანეთ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არმაზის არქეოლოგიურ ბაზაზე.

⁵ მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი*, გვ. 209.

⁶ ზუხბაია, *მტკვარი*, გვ. 30-31.

განადგურება. სამწუხაროდ, ეს პროცესი დღესაც შეუქცევადად მიმდინარეობს (ტაბ. I₁₋₃).

წინამდებარე სტატიის ავტორთა მიერ 2022 წელს შოთა რუსთაველის სახელობის ეროვნულ სამეცნიერო ფონდში წარდგენილ იქნა პროექტი – „ქვემო ქართლი – იბერიის სამხრეთი კარიბჭე ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში“.¹ პროექტის ერთ-ერთ ამოცანად განისაზღვრა მეორე ქესალოს სიახლოვეს მდებარე არქეოლოგიური ობიექტის გამოკვლევა, რასაც, სავარაუდოდ, მნიშვნელოვანი მასალა უნდა მოეცა ქვემო ქართლის შუა საუკუნეების ისტორიის სხვადასხვა პრობლემის შესასწავლად. პროექტის ფარგლებში ობიექტის გათხრებისთვის განსაზღვრული მცირე ბიუჯეტით მისი სრული გამოკვლევა ვერ მოხერხდებოდა, ამიტომ გათხრები პირველ რიგში შეეხო ფლატისპირა ტერიტორიას, რომელსაც უახლოეს მომავალში განადგურება ელოდა.

ძეგლზე პირველი თხრილი (15,70X4,30 მ.) გაკეთდა იმ ადგილას, სადაც ფლატის ქრილში კარგად ჩანდა ალიზის დიდრონი ბლოკები და კრამიტყრილები (ტაბ. III₁). თხრილის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან მიწის ზედაპირიდან 20-25 სმ. სიღრმეზე, გამოვლინდა ბრტყელი და ღარიანი კრამიტეების ყრილი – ჩაქცეული სახურავი (1,10X2,10 მ.) (ტაბ. VII₁). კრამიტყრილიდან ჩრდილოეთით, იმავე სიღრმეზე გაიწმინდა სწორკუთხა მოხაზულობის (1,80X3 მ.) მეორე კრამიტყრილი (ტაბ. VII₁). თხრილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში უკვე 1,25 მ. სიღრმეზე აღმოჩნდა რიგით მესამე კრამიტყრილი (ტაბ. VII₁).²

პირველი კრამიტყრილის ქვეშ გამოვლინდა ალიზის ბლოკებით ნაშენი მასიური კედლის ფრაგმენტი, რომლის ხილული სიგრძე 4 მეტრამდეა, სიგანე კი – 1,50 მეტრს აღწევს (ტაბ. III₂, VII₁).

მეორე კრამიტყრილის ქვეშ აღმოჩნდა ნახშირის ნაშთები და ნახანძრალი ბათქაშის ნატეხები ლერწმის ღეროების ანაბეჭდებით (ტაბ. VIII₄). გაირკვა, რომ კრამიტის სახურავით დაფარული ყოფილა ალიზის ბლოკებით ნაშენ ორ პარალელურ კედელს შორის არსებული 1,20 მეტრი სიგანის დერეფანი, რომელსაც თიხით მოლესილი იატაკი ჰქონია (ტაბ. IV₁, VII₁).

პირველი დერეფნის ჩრდილოეთი კედელი მეორე დერეფნის სამხრეთი კედელია, რომლის ნაწილი ფლატეში ჩაქცეულა (ტაბ. IV₂, VII₁). ნაწილობრივად შემორჩენილი მეორე დერეფნის ჩრდილოეთი კედელიც. რაც შეეხება მის დასავლეთ კედელს, იგი სრულად ფიქსირდება (სიგრძე – 6,25 მ.) (ტაბ. V₁, VII₁).

¹ ძეგლის გადასარჩენად საქართველოს ძეგლთა დაცვის ეროვნულ სააგენტოში ჩვენ მიერ 2022 წელს წარდგენილი პროექტი სამწუხაროდ არ დაფინანსდა.

² წინასწარულ ანგარიშებში დერეფანს ნაგებობად მოვიხსენიებდით, თუმცა იმის გამო, რომ ნაგებობის იატაკზე არ აღმოჩენილა არც ერთი არტეფაქტი, იგი სავარაუდოდ უფრო დერეფანია ვიდრე ნაგებობა.

კედლების სისქე 1,50 მეტრია. მესამე კრამიტყრილი თავის დროზე დერეფნის სახურავი ყოფილა (ტაბ. V₁, VII₁). დერეფანს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში 1,30 მეტრი სიგანის შესასვლელი ჰქონია (ტაბ. V₂). დერეფნის მოზრდილი ნაწილი არ შემორჩენილა და მისი გეგმარების სრულად წარმოდგენა ჭირს. კრამიტყრილის ალაგების შემდეგ, შენობაში ხანძრის კვალი დაფიქსირდა. აქ მრავლად აღმოჩნდა ნახშირი და თიხის შელესილობის ფრაგმენტები. ძლიერი ხანძრის გამო დამსკდარი იყო თიხით მოლესილი იატაკი (ტაბ. VII₂). დანახშირებული ძელები (დიამეტრი – 15-20 სმ.) ყველა კედლის გასწვრივ აღმოჩნდა (ტაბ. VII₂). ჩანს, კრამიტის სახურავი ტრადიციულად ხის ძელებზე ყოფილა დაყრდნობილი. გადახურვის კონსტრუქციაში გამოუყენებიათ ხის ტოტები და ჩალის ღეროები, რომლებიც თიხით შეუღესავთ. ამგვარი გადახურვა აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არაერთ ძეგლზე გვხვდება. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ ძალისას ნაქალაქარი.¹

თხრილში გამოვლენილი დერეფნების იატაკზე კრამიტებისა და ბათქაშის ფრაგმენტების გარდა არ აღმოჩენილა არც ერთი სხვა არტეფაქტი, რაც მოსალოდნელიც იყო. ყველა კედელი ალიზის დიდი ბლოკებითაა ნაშენი. ბლოკები ორი ზომისაა – 40X40X12 სმ. და 40X20X12 სმ. ისინი ერთმანეთთან ტალახის 1-2 სმ. სისქის ფენითაა დაკავშირებული.

ალიზის არქიტექტურა უცხო არაა აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებისთვის. უფრო მეტიც, ქვით მდიდარ ადგილებშიც კი ხშირად ალიზის შენობებია გავრცელებული.² ალიზის არქიტექტურაა დამახასიათებელი ისეთი ძეგლებისთვის, როგორცაა ზემოთ უკვე ნახსენები ძალისა.³ ალიზითაა ნაგები ურბნისის შენობების გარკვეული ნაწილი.⁴ ხუნანს „ქართლის ცხოვრება“ მტვერის ციხედაც მოიხსენიებს.⁵ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი კი მას „ალიზით ნაგებ ციხეს“ უწოდებს,⁶ რაც ქალაქის არქიტექტურაში ალიზის ნაგებობათა უპირატესობაზე მიუთითებს.⁷ გვიანანტიკური ხანის ალიზის სასახლეა გამოვლენილი მეორე ქესალოს სიახლოვეს, სოფ. ილმაზლოსთან მდებარე მრავალფენიან ძეგლზე⁸ და სხვ.

მეორე ქესალოს ალიზით ნაგები კომპლექსის გათხრებისას მრავლად აღმოჩნდა ბრტყელი და ლარიანი კრამიტები, რომლებიც ადრეულ შუა საუკუ-

¹ ნარიმანიშვილი, *ნაქალაქარი ძალისა*, გვ. 246.

² ჭილაშვილი, *ნაქალაქარი ურბნისი*, გვ. 106.

³ ნარიმანიშვილი, *ნაქალაქარი ძალისა*, იქვე.

⁴ ჭილაშვილი, *ნაქალაქარი ურბნისი*, იქვე.

⁵ *ცხოვრება მეფეთა*, გვ. 8₁₃, 12₂, 18₁.

⁶ *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, გვ. 11.

⁷ ჭილაშვილი, *ქალაქები*, გვ. 50.

⁸ გოგოჭური, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები*, გვ. 21.

ნეებში გავრცელებული კრამიტების ფორმა-მოყვანილობას იმეორებს (მცხეთა, უჯარმა, ჭერემი და სხვ.). ბრტყელი კრამიტები სხვადასხვა ზომისაა.¹ მათი დიდი ნაწილი სადაა (ტაბ. VIII_{1,2}). ბრტყელი კრამიტების მცირე ნაწილს კიდევზე ნაჭდევი ორნამენტი შემოუყვება (ტაბ. VIII₂). ნაჭდევი ორნამენტით შემკული კრამიტები სხვა ძეგლებზეც გვხვდება. ამგვარი კრამიტები მიკვლეულია სოფ. არაგვისპირთან (დუშეთის მუნიციპალიტეტი) გათხრილ III-IV სს-ით დათარიღებულ ნამოსახლარზე.² ზოგიერთ კრამიტზე შემორჩენილია თხის თუ ცხვრის ჩლიქების, ძაღლის თათების, ქათმის ბრტყალების ანაბეჭდები, რომლებიც ნედლი კრამიტების გაშრობისას მათზე ცხოველების გადარბენის დროს ჩნდებოდა. კრამიტები ამგვარი ანაბეჭდებით არაერთია აღმოჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე (რუსთავი, ურბნისი და სხვ.).³ ღარიან კრამიტებს ვიწრო ბოლოში დაძვნილი აქვს შვერილი (საბჯენი), რომელთა დანიშნულებას კრამიტების ჩამოცურებისგან დაცვა წარმოადგენდა (ტაბ. VIII₃).⁴

ფლატის პირას გაკეთებულ მეორე თხრილში (5X5 მ.) გამოვლინდა ძლიერ ხანძარში მოხვედრილი ალიზის ბლოკები და თიხატკეპნილი დონე (ტაბ. VI). ბლოკების ზომა აქაც იგივეა, რაც პირველ თხრილში გამოვლენილი ბლოკებისა – 40X40X12 სმ. კომპლექსის ამ ნაწილშიც ხანძარი იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ თიხატკეპნილი გაშავებული და დახეთქილია. ალიზის ბლოკების ნაწილი კი წიდადაა ქცეული. აქ აღმოჩნდა სქელკეციანი ჭურჭლის (დერგის?) ორიოდე პატარა ნატეხი, რომელთაც ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკის იერი აქვს (ტაბ. VIII₇). პირველი თხრილისგან განსხვავებით, მეორე თხრილში ორი-სამი მცირე ფრაგმენტის გარდა, კრამიტები არ გამოვლენილა.

როგორც აღინიშნა, ფლატის პირას თავის დროზე მდგარა დიდი ზომის არქიტექტურული დეტალი, რომელიც მტკვარში გადაუგდიათ (ტაბ. II₁, IX₁). ამ ადგილას გაკეთდა მესამე თხრილი, რომელშიც, წინა ორი თხრილის

¹ ბრტყელი კრამიტების მთელი ნიმუშების ზომები: 1. სიგრძე 36 სმ., ვიწრო თავის სიგანე 27 სმ., ფართო ბოლოს სიგანე – 30 სმ., გვერდის სიმაღლე 7 სმ., კეცის სისქე 1,5 სმ.; 2. სიგრძე 38 სმ., ვიწრო თავის სიგანე 29 სმ., ფართო ბოლოს სიგანე 35 სმ., გვერდის სიმაღლე 6 სმ., კეცის სისქე 2 სმ.; 3. სიგრძე 38 სმ., ვიწრო თავის სიგანე 30 სმ., ფართო ბოლოს სიგანე 36 სმ., გვერდის სიმაღლე 6,5 სმ., კეცის სისქე 2 სმ.

ზოგიერთი ბრტყელი კრამიტის სიგრძეა: 35, 39, 40 სმ., გვერდების სიმაღლე – 5-7 სმ.

² მასალა ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტის დუშეთის (მილახვრიაანთ კარის) ბაზაზე.

³ სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 72.

⁴ ღარიანი კრამიტების სრული სიგრძის დადგენა ვერ მოხერხდა. მათი არასრული სიგრძე 30 სმ-ს აღწევს. განიერი ბოლოს სიგანე 20-22 სმ-ია, კეცის სისქე 1-2 სმ., შვერილების (საბჯენების) სიმაღლე 4-7 სმ. (ტაბ. VIII₃).

მსგავსად, აღმოჩნდა ნახანძრალი თიხატკეპნილი დონე და ქვის მცირე ორნამენტული ნატეხები. მათგან ზოგიერთი დიდი არქიტექტურული დეტალის ნაწილია¹ (ტაბ. IX₂₋₅). თხრილში ასევე გამოვლინდა ორნამენტული ფრაგმენტები, რომელთაც დიდ არქიტექტურულ დეტალს ვერ დავუკავშირებთ (ტაბ. IX₆₋₇). როგორც არქიტექტურულ დეტალზე, ისე მცირე ზომის ორნამენტულ ფრაგმენტებზე შეინიშნება ხანძრის კვალი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ქვის არტეფაქტები ალიზით ნაგებ კომპლექსთან ერთად განადგურებულა.

არქიტექტურული დეტალის დეკორი ახლო დგას ქვემო ქართლის ადრეულ სტელებზე გამოსახულ ორნამენტებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებული სიახლოვე შეინიშნება ბოლნისის სიონის სანათლავის კაპიტელების (V ს.), აგრეთვე VI ს-ის კაზრეთის სტელის მცენარეულ დეკორთან.² ორნამენტული არქიტექტურული დეტალები, აგრეთვე მრავალრიცხოვანი კრამიტის ფორმები, იმაზე მეტყველებს, რომ კომპლექსი ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლია, რომელიც V-VI სს-ში უკვე ფუნქციონირებდა.

ჯერჯერობით, არქეოლოგიური ობიექტის მცირე ფართობია გათხრილი და ძნელია რაიმე ითქვას მისი ფუნქციის შესახებ. ერთი უდავოა – კვლევის საწყის ეტაპზეც კი კომპლექსი იმდენად მასშტაბურად³ და მონუმენტურად გამოიყურება, იმდენი მატერიალური სახსრები და ადამიანური რესურსები ჩანს მის მშენებლობაზე დახარჯული, რომ იგი უთუოდ მნიშვნელოვანი ძეგლია.

კომპლექსის ფუნქციის განსაზღვრისათვის საყურადღებოა აქ აღმოჩენილი არქიტექტურული დეტალი და მცირე ზომის ორნამენტული ფრაგმენტები, რომელთაგან ზოგიერთი, სავარაუდოდ, სტელის ნატეხი შეიძლება იყოს. ფიქრობენ, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში სტელების მომრავლება დაკავშირებული უნდა იყოს აზნაურთა სოციალურ და კულტურულ აქტივობასთან, მათი პრესტიჟის ზრდასთან.⁴ ნარჩინებულნი სტელებს აღმართავდნენ არა მხოლოდ როგორც საკულტო ძეგლებს, არამედ როგორც ფეოდა-

¹ არქიტექტურული დეტალი თავდაპირველად სტელის ბაზად იქნა მიჩნეული. იხ. მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური ძიებანი*, გვ. 208. შემდგომმა დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ არტეფაქტი საკმაოდ დაზიანებულია და მისი უყოყმანოდ აღქმა სტელის ბაზად, კომპლექსის სრულ გათხრამდე და სხვა დამატებითი მასალის მოძიებამდე, არ იქნებოდა მართებული. ამდენად, არტეფაქტს ჯერჯერობით არქიტექტურულ დეტალად მოვიხსენიებთ (ტაბ. II, IX₁).

² Чубинашвили, *Болниси*, გვ. 166, ნახ. 100, ტაბ. III-IV. კაზრეთის სტელა (სსმ-555) – ექსპონირებულია ბოლნისის მუზეუმში. პარალელური მასალები მოიძია და გაგვაცნო ხელოვნებათმცოდნე გ. გაგოშიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ.

³ საცდელი თხრილების საშუალებით გაირკვა, რომ ფლატის პირიდან ნაგებობათა ნაშთები დასავლეთის მიმართულებით სულ მცირე 30-35 მეტრ სიგრძეზე ვრცელდება (ტაბ. VI_{1,2,3}). ხანძრის კვალი ამ თხრილებშიც დადასტურდა.

⁴ მაჩაბელი, *ღავათის ქვასვეტის ადგილი*, გვ. 83; მუსხელიშვილი, *საქართველო*, გვ. 471.

ლურ იერარქიაში მათი დამკვიდრების ნიშანს. ამ თვალსაზრისით სტელების მნიშვნელობა სცილდება საკულტო სფეროს და ფართო სოციალურ უღერადობას იძენს.¹

ქვის ორნამენტული ფრაგმენტები, განათხარი ნაგებობების მასიური კედლები, კრამიტყრილების ფართობები, შესაძლოა იმის საბუთი იყოს, რომ აქ საქმე გვაქვს რომელიმე წარჩინებული აზნაურის თუ ერისთავის რეზიდენციასთან – სასახლესთან.² რა თქმა უნდა, ეს მხოლოდ წინასწარული ვარაუდია, რომელმაც შესაძლოა შემდგომში კორექტირება განიცადოს.

კომპლექსზე საუბრისას, ბუნებრივია, დგება მისი იდენტიფიკაციის საკითხი. რეგიონში ძველი ქართული ტოპონიმების დიდი ნაწილი ნაშლილია და ძნელია გარკვევა, რა ერქვა ადგილს, სადაც კომპლექსია განლაგებული. ამ მხრივ არც წერილობითი წყაროები ან რუკები იძლევა ხელმოსაჭიდ მასალას.³ ერთი ცხადია – ქვემო ქართლის ტოპონიმის თუ სხვა საკითხების შესწავლისას მკვლევრები უკვე გვერდს ვერ აუვლიან აღწერილ კომპლექსს, რომლის შესწავლა მხოლოდ ახლა იწყება.

განათხარი მასალის მიხედვით, ცხადია, რომ კომპლექსი ადრეულ შუა საუკუნეებში ფუნქციონირებდა და იგი მტრის მიერ გაჩენილი ხანძრით განადგურებულა. როდის შეწყვიტა კომპლექსმა არსებობა? პირველი თხროლის სამხრეთ კიდეში 0,90-0,95 მეტრ სიღრმეზე, ალიზის კედელში გამოვლინდა სამარხი (N1), რომელიც მნიშვნელოვანი გამოდგა კომპლექსის განადგურების სავარაუდო თარიღის დასადგენად. ჩრდილო-სამხრეთ ხაზზე დამხრობილ ორმოში დაუკრძალავთ მოზარდი, ზურგზე გაშოტილი, თავით ჩრდილოეთით (ტაბ. VIII_გ). ორმოსამარხს ზემოდან ეფარა ხის ფიცარი. მიცვალებულის ყელის არეში 11 მძივი აღმოჩნდა. მათგან ერთი ელიფსოიდური ფორმის მწვანე მინის ინკრუსტირებული მძივია (ტაბ. VIII_გ). მინის სხვადასხვა ფორმის ინკრუსტირებული მძივები დიდი ოდენობით გვხვდება ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში. შემდგომში მათი რიცხვი საგრძნობლად

¹ მაჩაბელი, *დავათის ქვასვეტის ადგილი*, იქვე.

² ჩვენ მიერ ნაწილობრივ გათხრილი კომპლექსი ეულად არ მდგარა. მისგან დასავლეთით, 100-ოდე მ-ის დაშორებით არის ჩრდილო-სამხრეთი მიმართულების მქონე 200-ოდე მეტრი სიგრძის შემალლება, სადაც ზედაპირულად იკრიფება ისეთივე ფორმა-მოყვანილობის კრამიტები, როგორც კომპლექსის გათხრებისას ჩნდებოდა. აქვე გამოვლინდა კირქვის დამუშავებული ნატეხები. ჩანს, შემალლებაზე არსებობდა იმავე პერიოდის ნაგებობები, რომლებიც ფლატის პირზეა გამოვლენილი. ცხადია, აქ საქმე უნდა გვექონდეს მოზარდილ დასახლებასთან.

³ 1923 წელს ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით დაბეჭდილი რუკის მიხედვით, თანამედროვე სოფ. მეორე ქესალოს ადგილას მითითებულია სოფ. გულთაფა. თუმცა, რა თქმა უნდა, არც ეს ტოპონიმია ძველი.

მცირდება, თუმცა ერთეულების სახით განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზეც (რუსთავი, დმანისი, უჯარმა, სიონი და სხვ.) იჩენს თავს.¹

მძივებიდან სამი ნიჟარაა (ტაბ. VIII₁₀). ნიჟარები, როგორც მძივ-სამკაული ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეულ შუა საუკუნეებში. მოგვიანო ხანის ძეგლებზე ისინი იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება. მაგ., ნიჟარები აღმოჩენილია რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვანზე.²

ფირუზისფრად მოჭიქული ფაიანსის შვიდი მძივიდან გამოირჩევა მრგვალ-ბრტყელი ორნახვრეტიანი მძივი (ტაბ. VIII₁₁). მისი ანალოგები ცნობილია რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვნიდან.³

ოთხი მოჭიქული მძივი შემკულია ბურცობებით ან ურთიერთგადამკვეთი ამოღარული ხაზებით (ტაბ. VIII₁₂). ორი მძივი მომრგვალებული ფორმისაა და ვერტიკალური ღარები დაუყვება (ტაბ. VIII₁₃). ფაიანსის მოჭიქული მძივები საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზე ხშირად ჩნდება. არსებული მოსაზრებით, ჩვენში ფაიანსის სამკაულის გავრცელება XII-XIII სს-ს უკავშირდება.⁴

ფაიანსის ფირუზისფრად მოჭიქული მძივების მსგავსი ნიმუშები გამოვლენილია: დმანისში,⁵ სიონისა და რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვნებზე,⁶ გავაზის სამაროვანზე,⁷ ბოლნისში, გუდარეხში და სამხრეთ კავკასიის არაერთ ძეგლზე.⁸ რუსთავის სამაროვნის მასალების მიხედვით, კარგად ჩანს, რომ ჩვენში ამ სახის მძივების ფართოდ გავრცელების ხანა XII-XIII სს-ია.⁹

ამრიგად, მძივები კარგად ათარიღებს სამარხს XII-XIII სს-ით. რადგან სამარხი ალიზის დანგრეულ კედელშია ჩაშვებული, უეჭველია, XII-XIII სს-ში და, სავარაუდოდ, უფრო ადრე – XI ს-შიც ალიზის ბლოკებით ნაგები დიდი კომპლექსი უკვე გადამწვარ-დანგრეული იყო და მის ტერიტორიას სამაროვნად იყენებდნენ.

საფიქრებელია, რომ მეორე ქესალოს კომპლექსისა და მის სიახლოვეს სოფ. ილმაზლოსთან არსებული მოზრდილი დასახლების განადგურება ერ-

¹ რამიშვილი, *სიონი*, გვ. 106-107; დოლაბერიძე, *XI-XIII სს. საქართველოს*, გვ. 49-50; პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 139.

² ლომთათიძე, *რუსთავში წარმოებულნი*, გვ. 194.

³ ჭილაშვილი, *ქალაქი რუსთავი*, ტაბ. XXXIV.

⁴ აფაქიძე და სხვა, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 368; ჭილაშვილი, *ძველი გავაზი*, გვ. 68.

⁵ კოპალიანი, *დმანისის ნაქალაქარი*, ტაბ. LXXXIX_{2,3,9,10,11}.

⁶ რამიშვილი, *სიონი*, გვ. 107; ლომთათიძე, *რუსთავში წარმოებულნი*, გვ. 194; ჭილაშვილი, *ქალაქი რუსთავი*, ტაბ. XXIV₁; პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 139.

⁷ ჭილაშვილი, *ძველი გავაზი*, გვ. 52.

⁸ დოლაბერიძე, *XI-XIII სს. საქართველოს*, გვ. 63-64.

⁹ ჭილაშვილი, *ძველი გავაზი*, გვ. 68.

თი და იგივე მოვლენებს უკავშირდება. ილმაზლოს ნასახლარის არქეოლოგიური მასალის შესწავლით ირკვევა, რომ თუ ძეგლზე საკმაო რაოდენობით გვხვდება IX-X სს-ის მოჭიქული კერამიკის ნიმუშები, XI-XIII სს-ით დათარიღებული მოჭიქული კერამიკა იქ საერთოდ არ ჩანს.¹ ილმაზლოს IX-X სს-ის ნაგებობებშიც ხანძრის კვალი ფიქსირდება. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ილმაზლოს ნამოსახლარი XI ს-ში უკვე აღარ ფუნქციონირებდა.

ილმაზლოს და, სავარაუდოდ, მეორე ქესალოს კომპლექსის განადგურება IX-X სს-ში არაბთა შემოსევებს უნდა უკავშირდებოდეს. იმ პერიოდში არაბთა ლაშქრობები ძირითადად გამონვეული იყო თბილისის ამირების სახალიფოსგან განდგომის მცდელობით. საინტერესოა, რომ 852-854 წლებში ბულა თურქის, 914 წელს კი აბულ-კასიმის ლაშქრობის მარშრუტები მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით გადიოდა.² ორივე ძეგლი – ილმაზლოს ნამოსახლარიცა და მეორე ქესალოს კომპლექსიც სწორედ ამ გზაზე მდებარეობს. ამ ეტაპზე ძნელია განისაზღვროს კომპლექსების ფუნქციონირების შეწყვეტა კონკრეტულად 852-854 წლებში მოხდა თუ 914 წელს, მაგრამ დიდი ალბათობით ორივე ძეგლის განადგურება არაბთა შემოსევებს უნდა უკავშირდებოდეს.

ამრიგად, გათხრების წინასწარული შედეგებით, მეორე ქესალოს სიახლოვეს არსებული V-VI სს-ის კომპლექსი მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელიც შესაძლოა ქვემო ქართლის დანიშნულებული მოხელის (აზნაურის, ერისთავის) რეზიდენცია იყო. ძეგლის შესახებ უფრო დანვრილებით მსჯელობა ჯერჯერობით ჭირს. კომპლექსის შემდგომი არქეოლოგიური გათხრები ქვემო ქართლის შუა საუკუნეების ისტორიას უთუოდ შემატებს ახალ საინტერესო მასალას. ამასთან, ძეგლი შეუქცევად ნგრევას განიცდის, ამდენად მისი შესწავლა გადაუდებელ ამოცანად მიგვაჩნია.

¹ ილმაზლოს ნასახლარის მასალის კვლევამ, რომელიც ჯერჯერობით არ გამოქვეყნებულა, იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ნასახლარი X ს-ში უნდა განადგურებულიყო.

² საქართველოს ისტორიის, გვ. 11-12.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

- აფაქიძე და სხვა, *საქართველოს არქეოლოგია* – აფაქიძე ა., ბერძენიშვილი ნ., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., ჯაფარიძე ოთ., ხომტარია ნ., *საქართველოს არქეოლოგია*, თბილისი, 1959.
- ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის* – ბერძენიშვილი ნ., *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ. I, თბილისი, 1964.
- გოგოჭური, *ანტიკური ხანის მასალები* – გოგოჭური გ., *ანტიკური ხანის მასალები მარნეულის მუნიციპალიტეტიდან*, „იბერია-კოლხეთი“, N15, თბილისი, 2019, გვ. 107-141.
- გოგოჭური, ბერძენიშვილი, *ტახის/ლორის კულტი* – გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ირ., *ტახის/ლორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში*, სმმმ, ტ. V (50-ბ), 2014, გვ. 10-37.
- გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები* – გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ., *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები მარნეულის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე*, სმმმ, ტ. IV (49-ბ), 2013, გვ. 18-66.
- დოლაბერიძე, *XI-XIII სს. საქართველოს* – დოლაბერიძე რ., *XI-XIII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა*, თბილისი, 1985.
- ზუხბაია, *მტკვარი* – ზუხბაია ვ., *მტკვარი – საქართველოს დედამდინარე*, თბილისი, 1984.
- კოპალიანი, *დმანისის ნაქალაქარი* – კოპალიანი ჯ., *დმანისის ნაქალაქარი*, თბილისი, 2017.
- ლომთათიძე, *რუსთავში წარმოებული* – ლომთათიძე გ., *რუსთავში წარმოებული თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები*, მსპი, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 171-210.
- მაჩაბელი, *დავათის ქვასვეტის ადგილი* – მაჩაბელი კ., *დავათის ქვასვეტის ადგილი ქართული პლასტიკური ხელოვნების განვითარებაში*, მაცნმ, იმხს, 1991, N1, გვ. 67-85.
- მუსხელიშვილი, *საქართველო* – მუსხელიშვილი დ., *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*, თბილისი, 2003.
- მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული* – მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., *ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში*, „2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული“, თბილისი, 2021, გვ. 50-65.
- მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, *მეტალურგიის ახალი კერა* – მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., *მეტალურგიის ახალი კერა*

ქვემო ქართლში, „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 2, 2021, გვ. 242-250.

მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, არქეოლოგიური ძიებანი – მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., *არქეოლოგიური ძიებანი მარნეულის მუნიციპალიტეტში (წინასწარული შედეგები)*, „კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები“, თბილისი, 2021, გვ. 203-227.

ნარიმანიშვილი, ნაქალაქარი ძალისა – ნარიმანიშვილი გ., *ნაქალაქარი ძალისა (მასალები საქართველო-ირანის ურთიერთობისთვის ახ. წ. III-IV საუკუნეებში)*, „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 3, 2022, გვ. 241-267.

პაჭიკაშვილი, ძველი რუსთავი – პაჭიკაშვილი ნ., *ძველი რუსთავი*, თბილისი, 2014.

რამიშვილი, სიონი – რამიშვილი რ., *სიონი. ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*, I, თბილისი, 1970.

საქართველოს ისტორიის – საქართველოს ისტორიის ატლასი, მეორე შევსებული და გადაამუშავებული გამოცემა, მთავარი რედაქტორი: დ. მუსხელიშვილი, თბილისი, 2016.

სინაურიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს – სინაურიძე მ., *აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა*, მსმპი, ტ. I, თბილისი, 1966, გვ. 39-90.

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი – ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1953.

ცხოვრება მეფეთა – ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955.

ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი – ჭილაშვილი ლ., *ქალაქი რუსთავი*, თბილისი, 1958.

ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი – ჭილაშვილი ლ., *ნაქალაქარი ურბნისი*, თბილისი, 1964.

ჭილაშვილი, ქალაქები – ჭილაშვილი ლ., *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, ტ. I, თბილისი, 1968.

ჭილაშვილი, ძველი გავაზი – ჭილაშვილი ლ., *ძველი გავაზი*, თბილისი, 1975.

Чубинашвили, Болниси – Чубинашвили Г., *Болниси*, Тбилиси, 1940.

**Bidzina Murvanidze, David Mindorashvili,
Giorgi Gogochuri, Mariam Eloshvili**

**New Archaeological Discoveries
in Kvemo Kartli**

Summary

In connection with new construction in 2020, the expedition of the National Museum of Georgia (led by B. Murvanidze) traced the remains of buildings constructed from large mud bricks and a mound of roof tiles on the right bank of the Kura River, two kilometers south of the confluence with the Algeti River, near the present village of Meore Kesalo (Tab. I₁₋₃). At this location, an ornamental stone was once present (Tab. II₁), and ornamental stone details were subsequently discovered (Tab. II₂₋₄).

In 2023, the expedition of the National Museum of Georgia carried out small-scale excavations at the site. These excavations revealed a substantial mud brick complex with walls 1.50 meters wide. Numerous flat and grooved tiles were uncovered (Tabs. III-VII). Although only a small portion of the site has been excavated to date, preliminary findings suggest that the complex was a sizable building featuring multiple rooms, corridors, exits, and a courtyard.

The expedition recovered a decorative architectural detail from the river (Tabs. II₁, IX₁). During excavations at the site where the aforementioned stone once stood, additional decorative details were discovered (Tab. IX₂₋₇). The complex appears to have been destroyed by a severe fire, as evidenced by fire damage on the walls, floors, plaster, and stone architectural details.

The tiles uncovered during the excavations closely resemble those from Late Antiquity and the Early Middle Ages (3rd-4th centuries) of Eastern Georgia. The decorative elements of the architectural stone details are comparable to the decoration of the capitals (Bolnisi Sioni, 5th century) and steles (Kazreti Stele, 6th century) of the early Christian churches of Kvemo Kartli. These parallels suggest that the complex was already in use during the 5th-6th centuries.

Determining the precise purpose of the building remains challenging. However, given its large and monumental scale and the significant material and human resources invested in its construction, it is undoubtedly an important site. It is likely that the complex served as the residence or palace of a noble or *eristavi*, though this remains a preliminary assumption subject to further research.

A child's burial was found within the mud brick wall of the complex (Tab. VIII₈). The deceased was interred with a bead that, based on parallel materials, dates to the 12th-13th centuries (Tab. VIII₉₋₁₃). This indicates that in the 12th-13th centuries, and possibly even earlier, in the 11th century, the site was burnt and destroyed and repurposed as a burial ground.

The destruction of the complex near Meore Kesalo is likely linked to the Arab invasions of the 9th-10th centuries. During this period, Arab campaigns were largely driven by the defection of Tbilisi emirs from the Caliphate. Notably, in 852-854 and 914, Arab campaigns towards Kartli traversed the right bank of the Kura River, the same area where the complex is located.

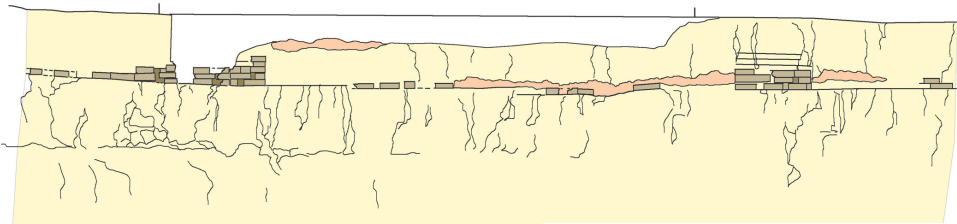
I

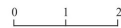
1

2

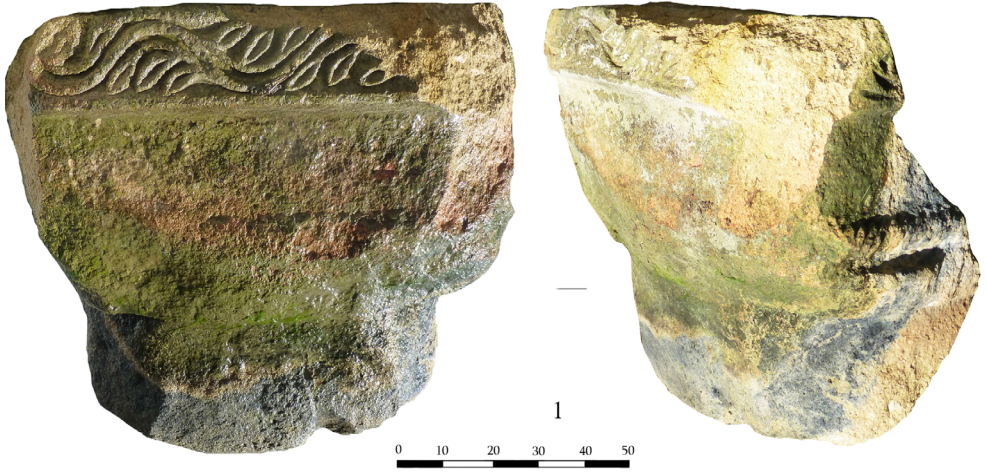

3

360

II

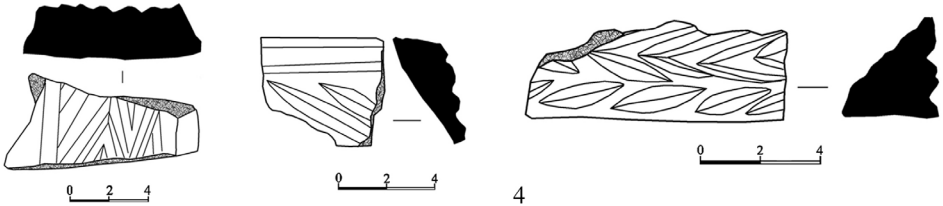
I

2

3

4

1

2

IV

1

2

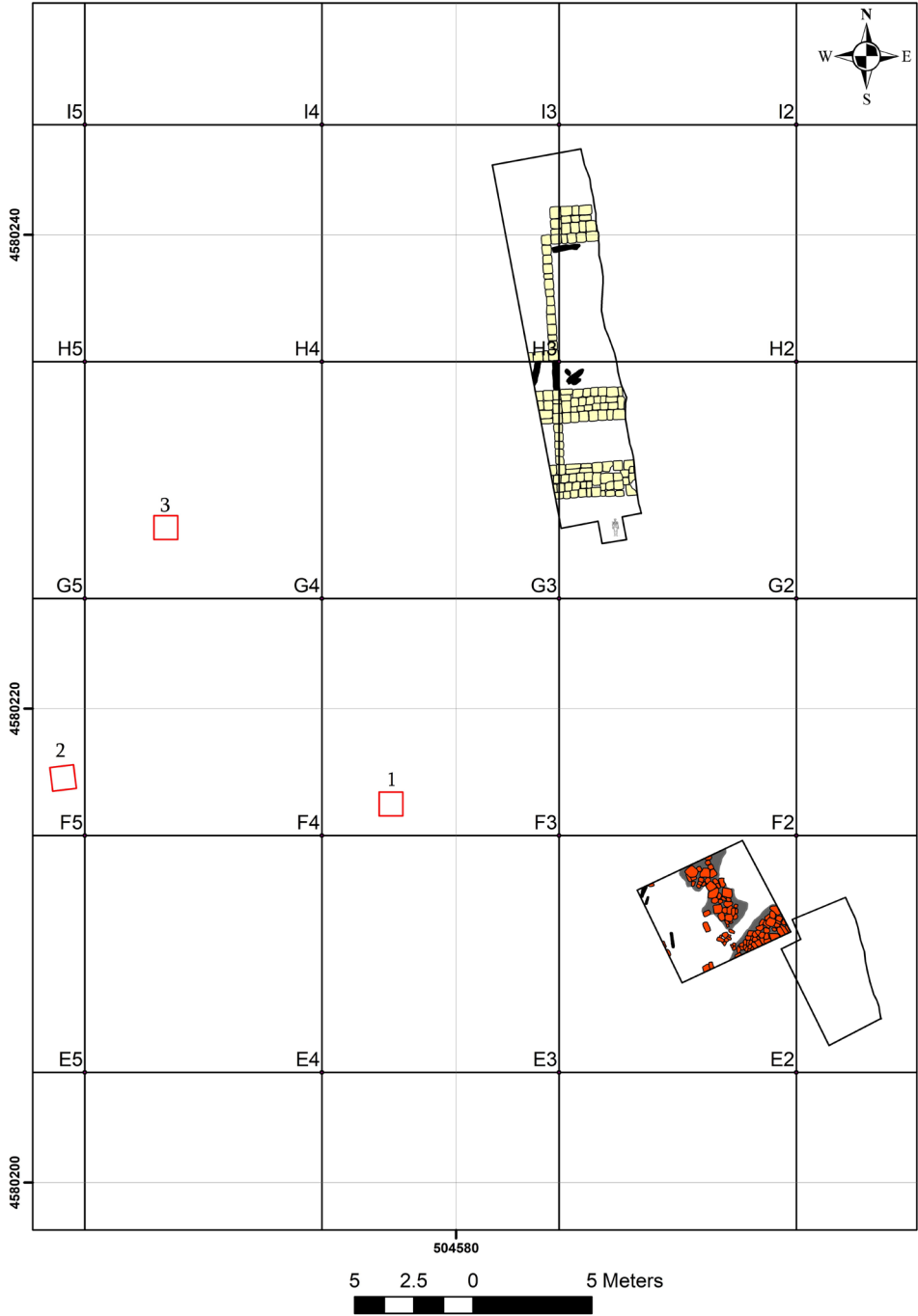
V

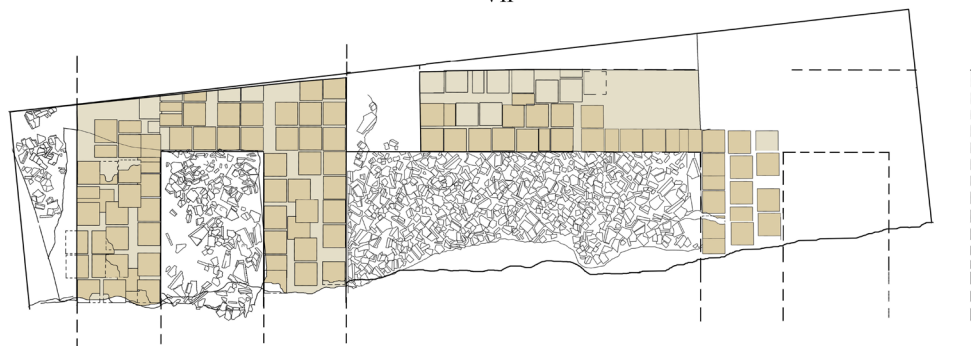
1

2

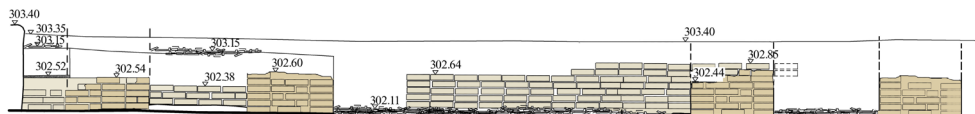

VII

3-1:50

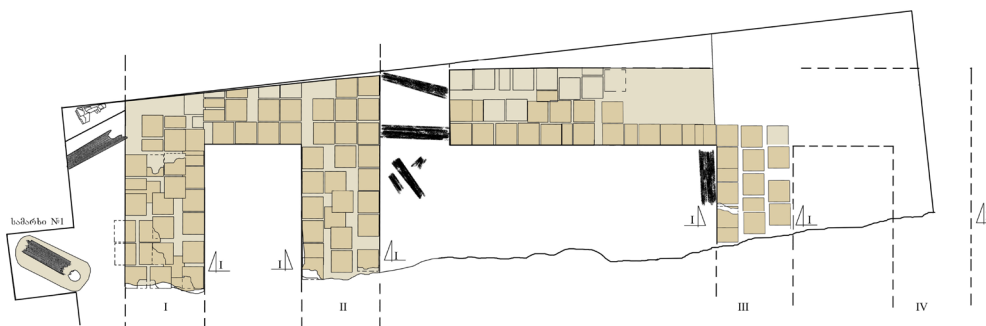
1

3-1:50

2

0 50 100m

3-1:50

3

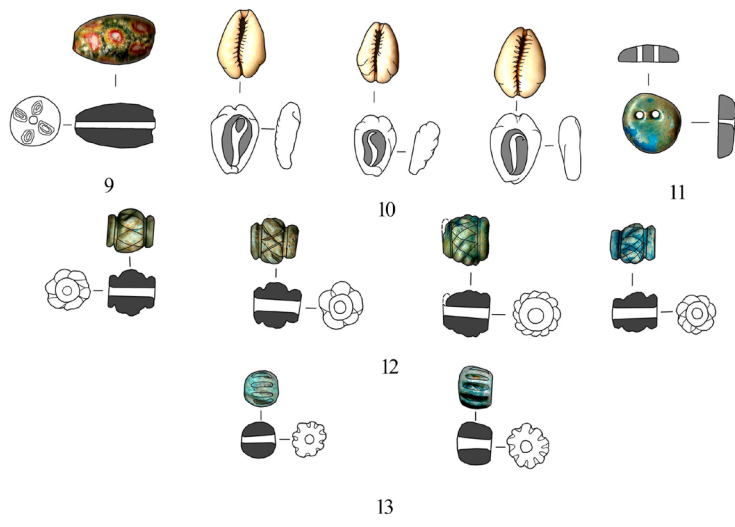
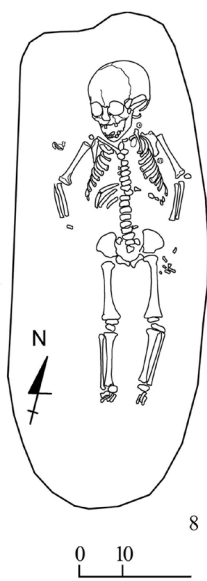
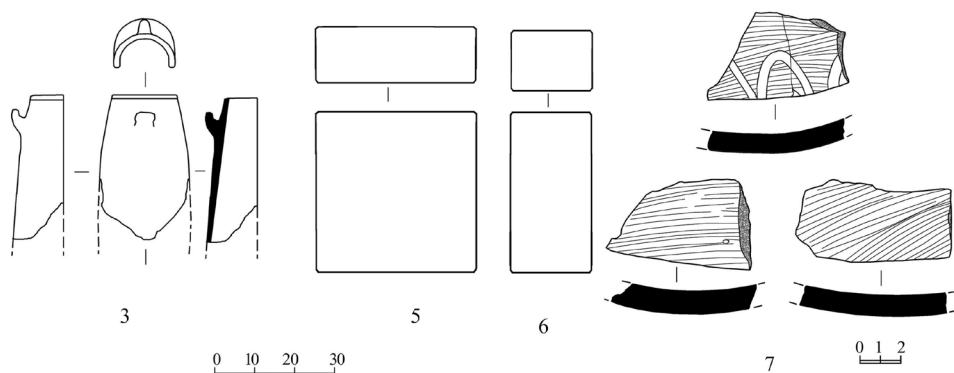
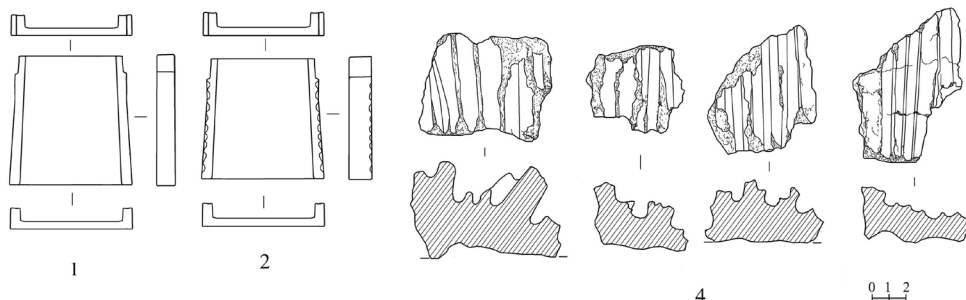

3-1:50

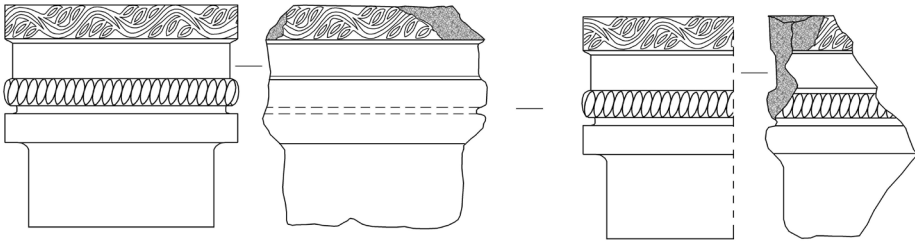
4

0 50 100m

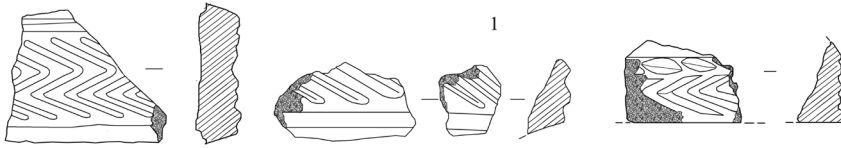
VIII

IX

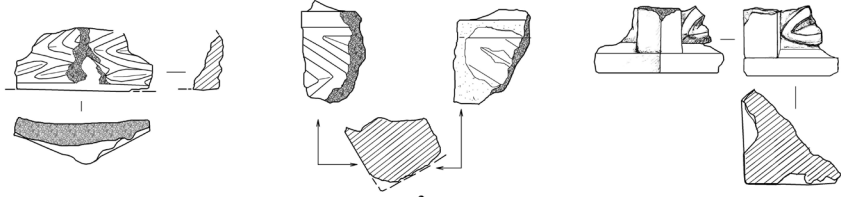

0 10 20 30

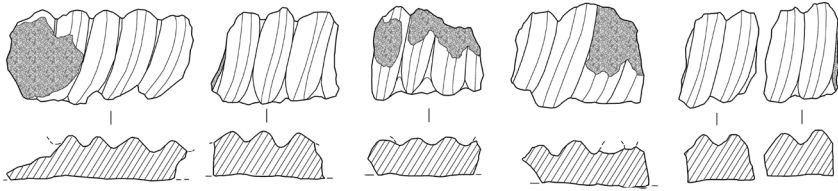

1

2

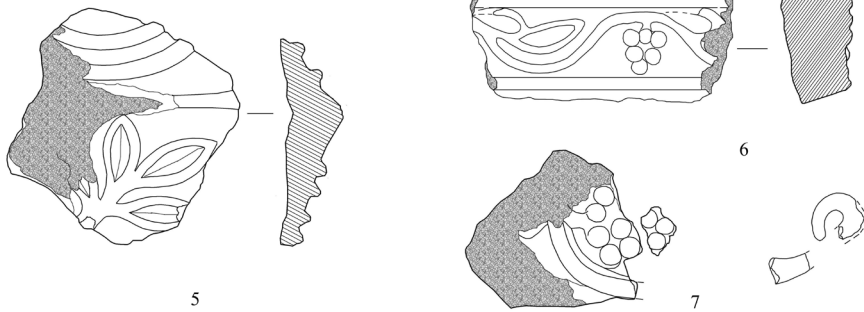

3

0 1 2

4

5

6

7

ტაბულების აღწერილობა:

ტაბ. I. 1-2. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ქარაფი. ქრილში მოჩანს ნაგებობათა ნაშთები. 3. იგივე (ნახაზები და მასალის ჩანახატები ეკუთვნის ე. სახვადეს).

ტაბ. II. 1. ადრეული შუა საუკუნეების არქიტექტურული დეტალი. 2-4. არქიტექტურული დეტალის ორნამენტული ფრაგმენტები.

ტაბ. III. 1. პირველი თხრილი (ხედი სამხრეთიდან). 2. თხრილის სამხრეთ ნაწილში გამოვლენილი ალიზის კედელი (ხედი დასავლეთიდან).

ტაბ. IV. 1. პირველი თხრილი. კრამიტყრილის ქვეშ გამოვლენილი დერეფანი (ხედი დასავლეთიდან). 2. დერეფნის ჩრდილოეთი კედელი (ხედი დასავლეთიდან).

ტაბ. V. 1. პირველი თხრილი. მეორე დერეფნის კრამიტყრილი (ხედი სამხრეთიდან). 2. დერეფნის შესასვლელი და სახურავის საყრდენი დამწვარი ძელები (ხედი დასავლეთიდან).

ტაბ. VI. თხრილების განლაგების გეგმა.

ტაბ. VII. 1-2. პირველი თხრილის გეგმა და ქრილი კრამიტყრილების ალაგებამდე. 3-4. პირველი თხრილი კრამიტყრილების ალაგების შემდეგ. მარცხნივ – სამარხის გეგმა და ქრილი.

ტაბ. VIII. 1-2. ბრტყელი კრამიტები. 3. ღარიანი კრამიტი. 4. ბათქაშის ფრაგმენტები. 5-6. ალიზის ბლოკები. 7. თიხის ჭურჭლის ნატეხები. 8. სამარხი. 9-13. სამარხში გამოვლენილი მძივები.

ტაბ. IX. 1-5. არქიტექტურული დეტალი და მისი ფრაგმენტები. 6-7. სტელის ფრაგმენტები.

Description of Tables:

Table I. 1-2. Cliff on the right bank of the Kura River showing the remains of buildings. 3. The same cliff (drawings and sketches by E. Sakhvadze).

Table II. 1. Detail of early medieval architecture. 2-4. Decorative fragments of architectural details.

Table III. 1. First trench (view from the south). 2. Mud wall exposed in the southern part of the trench (view from the west).

Table IV. 1. First trench: Corridor revealed under the tiles (view from the west). 2. Northern wall of the corridor (view from the west).

Tab. V. 1. First trench: Roof tiles of the second corridor (view from the south). 2. Corridor entrance and burnt pillars supporting the roof (view from the west).

Tab. VI. Trench layout plan.

Tab. VII. 1-2. First trench: Plan and cut before removing the tiles. 3-4. First trench after removing the tiles. Plan and section of the tomb on the left.

Tab. VIII. 1-2. Flat tiles. 3. Grooved tile. 4. Plaster fragments. 5-6. Mudbrick blocks. 7. Shards of pottery. 8. Tomb. 9-13. Beads discovered in the tomb.

Tab. IX. 1-5. Architectural details and their fragments. 6-7. Stele fragments.